

Б.Ш. БАЕШОВА *филология ғылымдарының кандидаты,**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz*

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ШУМАҚТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақала қазақ әдебиетінің көне жанры «қара өлеңнің» генезисін, даму ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Қазақ халқының тұрмыс салты, мәдениеті мен әдебиетінен хабар беретін «қара өлеңнің» жырлану ортасы, таралу аймағы сөз болады. Жанрдың сипаты, анықтамасы туралы ғалымдардың пікірлері қарастырылған. Қара өлеңді зерттеген: Ш. Уәлиханов, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, Б. Уақатов, З. Ахметов, Ғ. Досқенов, тағы да басқа белгілі ғалымдар екені белгілі. Аты аталған бірнеше ғалымның пікірлерінен мысал келтірілді. Елімізге белгілі ақын Оразақын Асқардың қара өлең жинаудағы еңбегі де сөз етіледі.

Би-шешендердің, жыраулардың айтып кеткен бір шумақтық өлеңдері назарға алынып, талданады. Қазақ поэзиясындағы өзіндік орны қалыптасқан қара өлеңнің табиғаты, мазмұн ерекшелігі, тақырыбы сараланады.

Жанрдың ерекшелігі – бір ғана шумақпен үлкен философиялық мағына береді, төрт жолмен өмірдің сан түрлі құбылыстарын танытады. Ел билеген тұлғалар өздерінің даналық ойларын қара өлең арқылы қалың көпшілікке жеткізіп отырған. Бізге дейін жеткен сол шумақтардың мәні, мағынасы мақалада қарастырылады.

Өлеңді шығарушы да, таратушы да халықтың өзі. Сол шығарылған шумақтар ауыздан-ауызға жетіп, тіпті әнге қосылып айтылып отырған. Тойларда, жиындарда жастар жағы бір шумақтық жырды әнмен әуелеп, екеуара айтысқан, домбырамен сайысқа түскен. Мақалада жанрдың жырлануы, түрі, сипаты, ерекшелігі зерттелген.

Кілт сөздер: поэзия, жанр, ақын, рубай, әдебиет, өлең, салт-дәстүр.

B.Sh. Baeshova*Candidate of Philological Sciences,**Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz*

The Specifics of the Study of Small Stanzas in Kazakh Poetry

Abstract. The article is devoted to the study of the genesis and features of the development of “kara olen” (poem), an ancient genre of Kazakh literature. We are talking about the environment of chanting, the area of distribution of “kara olen”, which conveys the way of life, culture and

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Баешова Б.Ш. Қазақ поэзиясындағы шағын шумақтардың зерттелу ерекшелігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б. 20–29. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.02>

***Cite us correctly:**

Baeshova B.Sh. Qazaq poeziasyndagy shagyn shumaqtardyn zerttelu ereksheligi [The Specifics of the Study of Small Stanzas in Kazakh Poetry] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №1 (131). – B. 20–29. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.02>

literature of the Kazakh people. The opinions of scientists on the nature and definition of the genre are considered. It is known that "Kara olen" was studied by Sh. Ualikhanov, M. Auyezov, K. Zhumaliev, E. Ismailov, B. Kenzhebaev, B. Uakatov, Z. Akhmetov, G. Doskenov and other famous scientists. Examples from the statements of several of these scientists are given. It also tells about the work of the country's famous poet Orazakin Askar on the collection of quatrains "kara olen". The poems of akyns and zhyrau were taken into account and analyzed. The nature, specificity of the content, and the theme of "kara olen" differ, which takes its place in Kazakh poetry. The specificity of the genre lies in the fact that four stanzas in it attach great philosophical importance, various phenomena of life manifest themselves. The people leading the country conveyed their wise thoughts to the general public through "kara olen". The meaning of those stanzas that have come down to us is discussed in the article. Both the creator and the distributor of the poem are the people themselves. These stanzas were passed from mouth to mouth and even sounded in the song. At weddings, at various events, young people competed in quatrains, sang songs to the accompaniment of dombra. The article explores the type, character and specificity of the genre.

Keywords: poetry, genre, poet, rubai, literature, poem, customs and traditions.

Б.Ш. Баяшова

кандидат филологических наук,

*доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz*

Специфика изучения малых строф в казахской поэзии

Аннотация. Статья посвящена изучению генезиса, особенностей развития «кара олен» (разновидность стихотворения), древнего жанра казахской литературы. Речь идет о среде воспевания, ареале распространения «кара олен», передающего образ жизни, культуру и литературу казахского народа. Рассматриваются мнения ученых о природе и определении жанра. Известно, что «кара олен» изучали Ш. Уалихановым, М. Ауезовым, К. Жумалиевым, Е. Исмаиловым, Б. Кенжебаевым, Б. Уакатовым, З. Ахметовым, Г. Доскеновым и другие известные ученые. Приведены примеры из высказываний нескольких из названных ученых. А также рассказывается о работе известного в стране поэта Оразакина Аскара по сбору четверостиший «кара өлең».

Были приняты во внимание и проанализированы стихотворения акынов и жырау. Различаются характер, специфика содержания, тематика «кара олен», которая занимает свое место в казахской поэзии.

Специфика жанра заключается в том, что четыре строфы в нем придает большое философское значение, проявляются различные явления жизни. Люди, руководящие страной, доносили свои мудрые мысли до широкой публики через «кара олен». Значение тех строф, дошедших до нас, рассматривается в статье.

И создателем, и распространителем стихотворения являются сам народ. Эти строфы передавались из уст в уста и даже звучали в песне. На свадьбах, на различных мероприятиях молодые люди соревновались в четверостишиях, пели песни под аккомпанемент домбры. В статье исследуются тип, характер и специфика жанра.

Ключевые слова: поэзия, жанр, поэт, рубай, литература, поэма, обычаи и традиции.

Кіріспе

Қандай да бір халықтың рухани байлығы – оның жылдар бойы жасалған, атадан балаға мирас болып қалатын тарихы, әдебиеті болмақ. Қазақ халқының да өзіне тән терең тарихи

кезеңдері, даму сатылары, мәдени мұрасы мен тағылымды әдебиеті бар. Әдебиет – халықтың ажырамас бөлігі, үнемі халықпен бірге жасайды. Қандай халық болса да поэзиясыз, әдебиетсіз, өнерсіз өмір сүре алмасы анық.

Ел әдебиетінің қай жанры болмасын халықтың әдеп-ғұрпын, тұрмыс-салтын, мәдениеті мен философиясын жырға қосқан. Түрлі жанрларды бойына жинаған әдебиетіміз – терең әрі мазмұнды, мағыналы. Қазақ әдебиеті халықтық тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, философия мен мәдениет тұрғысын сөз етеді. Аталмыш жанрлардың ең көне түрі саналатын поэзияның орны ерекше.

Белгілі ғалым З. Ахметов: «Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің үлкен өнімді саласы» [1, 11-б.], - деп сипаттама береді.

Зерттеліп отырған тақырыбымыз шағын өлеңдер болғандықтан, қазақ поэзиясындағы бір шумақтық өлеңдер ғана қарастырылды. Олар: рубай, төрттаған (төрттік), қара өлең. Бүгінде «төрттаған», «рубай» жанрларына қатысты бірқатар сауалдар беймәлім күйінде. Рубай жанрының түп-төркіні қай елдің поэзиясынан бастау алған, төрттаған қай кезеңдерден бастап жырлануда, қазақтың қара өлеңі түрік төрттағанының дәстүрлі жалғастырушысы ма, қазақ поэзиясындағы төрттаған жанрының ұлттық ерекшеліктері, сипаттары қандай деген сауалдардың туындап отыратыны заңдылық. Жанр тұрғысындағы зерттеу мақаламыз әдебиеттегі аталмыш жанрға қатысты бірқатар жайлардың қыр-сырын ашып тануға мүмкіндік жасайды. Қазақ поэзиясындағы шағын болса да маңызды мәселелерді ауқымды жырлайтын шағын шумақтар – арнайы терең зерттеуді қажет ететін тақырып деп білеміз.

Десек те, сол туындылар ғылыми негізде терең зерттелмеді. Қазақ ақындары төрттаған, қара өлең шумақтарын жалпылама «рубайлар», «рубаяттар» деп атады. Біздің мақсатымыз сол төрт жолдық өлеңнің шығу тарихын, даму ерекшелігін, ел арасында кеңінен таралған түрлерін зерттеп, екшеу болып отыр.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында шағын өлеңнің (қара өлең) генезисі, яғни пайда болуы, даму ерекшеліктері қарастырылды. Рубай, төрттаған (төрттік), қара өлеңнің сипаты, ерекшелігі туралы айтылған алуан түрлі пікірлер салыстырмалы түрде талданады. Ғ. Досқенов, З. Ахметов, М. Тілеужанов, Ә. Қоңыратбаев, А. Сейдімбеков сынды ғалымдардың тұщымды пікірлері негізге алынып, ғылыми еңбекте пайдаланылды. Қара өлеңнің жырлану аясы, ортасы сөз болып, өлең түрлері нақты мысалдармен қарастырылды. Әдебиетімізде әр түрлі атаумен аталып келген жанрдың түп-төркіні қара өлеңнен бастау алатындығы, кейіннен төрттік, төрттаған деп аталып кетуі зерттеу еңбекте талданады. Мақаланың ғылыми жаңалығы – кейінгі буын ақындар «төрттаған», «рубай» деп атап жүрген бір шумақтық өлеңдердің түпкі негізі қара өлеңде екені айқындалды. Яғни, рубай, рубаят, төрттаған деп жырланған шумақтардың дені – қазақтың қара өлеңі. Аталған жанрлар мақалада басқа да қырларынан зерттелді.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ поэзиясында жанрлар алуан түрлілігімен, көркемдік ерекшелігімен назар аудартады. Поэзияда жиі жырланатын шағын шумақтардың көп жағдайда түрлі атаулармен берілуі жыр-сүйер қауымды адастыруы да ықтимал. Енді осы атаулардың бірқатарын саралап көрейік.

Рубай жанры энциклопедиялық анықтама бойынша: «Рубай, рубаят, рубай, төрттаған (араб. төрттік). Шығыс поэзиясында кең таралған лирикалық өлең түрі. Араб, парсы және түркі халықтарының ауыз әдебиетінде мол ұшырасады. Рубай төрт тармақтан тұрады,

ұйқасы – а а б а немесе а б а б, кейде ұйқасқан әр жолдан кейін бір сөз қайталанып отырады. Рубаи мазмұнға құрылып, аяқталған бір ойды білдіреді...» [2, 491-б.].

Рубаи – бір шумақты, уәзін өлшеммен жырланатын өлең түрі. Жанрдың ерекшелігі сол – бір ғана шумақта үлкен ой, түйінді тұжырым жатады. Байырғы философтар, данышпандар ел билеген би-шешендер өздерінің даналық ойларын осы жанр арқылы бұқараға жеткізіп отырған. Рубаи – арабтың төл сөзі. Мағынасы – «рубағи»-«төрттік» немесе «төрт жолдық өлең» деген терминді танытады.

Ал, ендігі жерде «рубаи» жанрының шығу тегіне, даму ерекшелігіне назар аударайық. Кейбір еңбектерде ғалым-зерттеушілер «рубаи» жанрының шығу тегін парсы-тәжік әдебиетінен іздейді. Оның негізін қалаған IX ғасырда ғұмыр кешкен парсы-тәжік ақыны Әбу Абдаллах Жафар Рудаки (860–941 ж.ж.) деп кесімді пікірді де алға тосады.

Осы тұста түрлі сұрақтардың туындауы заңды. Біз неліктен рубаи жанрының түп-төркіні парсы-тәжіктерден шыққан деген деректерге сүйене беруіміз керек? Неге ол жанрдың генезисін көне түрік әдебиетінен, яки бертін келе қазақтың қара өлеңінен іздемеске?! Оған, әрине, дәлелдер де жеткілікті.

Белгілі поляк шығыстанушысы Т. Ковальский өзінің «К вопросу формального изучения поэзии турецких народов» [3] (М.К. Хамраевтан) деген зерттеу еңбегінде рубайдың шығу тарихы туралы тың пікірлер білдірген. Ондағы мына келтірілген жолдар дәлелдердің бірі болмақ: «До сего времени считавшийся оригинальным персидским творением рубаи не знает ничего достоверного о своем происхождении. Он явился в литературу одновременно с другими формами (касыда, газелла, мэснэви) в IX столетии достаточно неожиданно, не имея прецедентов в предшествующей литературе ни в арабской, ни в персидской. Надо полагать, что это вот именно отсутствие первоисточников в арабской литературе и склоняет к предположению о том, что рубаи – самобытное у персов явление. Не допускалось возможности иных, кроме арабского, влияний. Но почему бы не поставить вопроса о взаимоотношениях турецких четверостиший и персидских рубаи?» [3, 142-б.]. Демек, ғалым жанрдың түп-төркінін неге түрік халықтары төрттағандарынан іздемеске деген пікірді алға тартады.

Зерттеуші Т. Ковальскийдің сөзін қуаттаушы ұйғыр әдебиетінің көрнекті ғалымы М.К. Хамраев өзінің «Основы тюркского стихосложения» атты зерттеуінде: «И действительно, нам кажется закономерной постановка вопроса о возможности влияния тюркской поэзии на арабо-персидскую. В этом отношении характерен вопрос о происхождении рубаи: четверостишие с таким типом рифмофки как а – а – б – а широко распространено в фольклоре почти всех тюркских народов. Так, в казахской народной поэзии эта форма на протяжении многих столетий бытует под названием «қара өлең». Большинство стихов казахских профессиональных поэтов, акынов-импровизаторов и бахши создано именно в этой форме» [3, 143-б.], - деп шағын шумақтық өлеңді қазақтың қара өлеңінен табады. Сайып келгенде, рубайдың аты парсы, араб халықтарынан шыққанымен, табиғаты, түп-төркіні түрік халықтарынан деген негізді басшылыққа аламыз. Яғни, рубайдың (төрттаған) алғаш негізін қалаушылар да, дамытып, таратушылар да түрік ақындары болған деген пікірді ұстанамыз. Ал, небәрі IX ғасырда құлақтанған Рудаки сынды ақындар тек ол жанрды дамытушы, гүлдендіруші, парсы поэзиясының меншігі етуші ретіндегі қаламгерлер болып қалмақ.

«Төрттік» (төрттаған) жанрының дамыған түрлері төл әдебиетімізде көрініс тауып, небір тамаша нақыштармен жырланғандығына қарағанда, оның белгілері қазақтың көркем сөз өнерінде ертеден бар деген тұжырымға келуге болады. Теориялық, ғылыми еңбектерге сүйенсек, әлем әдебиеті тарихи оқиғалар негізінде әдеби, мәдени-рухани байланыстың, бірліктің сонау кездерден-ақ болғандығына көз жеткіземіз. Демек, төрттаған жанрын көне қазақ әдебиетінің сөз өрнектерінен зерделеген жөн деген тұжырымға келеміз. Зер сала қарайтын болсақ, көне түріктің «төрттігі» (төрттаған) пішіні жағынан да, мазмұны

тұрғысынан да қазақ әдебиетінде қолданылып жүрген «қара өлең» өлшеміне сай келеді. Осы орайда қазақтың «қара өлеңі» туралы айтылып жүрген бірқатар пікірлерге тоқталайық.

Энциклопедиялық анықтамаларда аталмыш жанрлар туралы сипаттамаларды салыстыра қарастырайық. Зерттеуші Ғ. Доскенов: «Қара өлең – қазақ халық поэзиясының байырғы жанрларының бірі. Он бір буынды, төрт тармақты болып келеді де, а-а-б-а түрінде (қара өлең ұйқасы) ұйқасады және міндетті түрде белгілі бір әуенмен айтылады» [4, 206-б.], деп түсініктеме берсе, Ш. Уәлиханов: «Қара өлең – әдеттегі, үйреншікті өлең, бұл өлең – төрт жолдан құралған жеке шумақ. Әр шумақта жеке-жеке ой жатады. Сондай-ақ бұл өлең дауысқа негізделеді» [4, 206-б.], деген пікірді алға тартады. Зерттеушілердің ғылыми көзқарастары бір жерден шығып отыр. Белгілі ақын Оразақын Асқар бұл тұрғысында былай дейді: «Қазақтың қара өлеңі он бір буынды, бірінші, екінші, төртінші жолы ұйқасатын, әр жолы төрт буынды сөзге бітетін, ал үш буынды сөз ән әуеніне қарай бірге әр жолдың басында, енді бірде орта шенінде ауысып келіп отыратын төрт тағанды бір шумақтан тұрады» [5, 4-б.]. Бұл пікір де жоғарыда айтылған тұжырымдарды қуаттайды. Зерттеушілердің пікіріне назар аударсақ, көне түріктің төрттігі мен қазақтың қара өлеңі бір ұғымды білдіреді, сипаты жағынан сарындас. Екі жанр да бір шумақты, белгілі бір ойды жинақтай айтып, тіпті әуенге де негізделеді. Бір анықтамаға саятын жанрлардан біз де өзара ұқсастықтарды аңғарамыз. Қазақтың «қара өлеңі» көне түріктің «төрттігінің» заңды жалғасы деп айтуға негіз бар.

Зерттеушілер ХІХ ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ «қара өлеңнің» айрықша бітім-болмысы, өзіне тән сипаттары бар дербес жанр екендігіне көңіл бөле бастады. Ғалым-зерттеушілер қатарында Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, И.Н. Березин сынды азаматтар тереңірек қалам тартқан. «Қара өлең» жайлы М. Әуезов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Б. Уақатов, З. Ахметов сынды қазақ әдебиетшілері де тың пікірлер айтты. Тақырып аясының, қолдану кеңістігінің ауқымдығын қарастыра, қара өлеңнің әмбебап жанр екендігін дәлелдей, ұтымды пікір жазған А. Сейдімбековтің зерттеу еңбегі де осының айғағы. «Оның кейбір пайымдаулары «Қазақ әдебиеті» газетінде (5 ақпан, 1988) және «Жалын» журналында (№ 4, 1988) жарияланды. Ол зерттеулерде қара өлеңдердің табиғатына бойлай барып, оны халықтық таным ұғымына байланыстыра қарастырады» [6, 83-б.]. Қара өлең туралы Матжан Тілеужановтың «Ел әдебиеті» [6] деген оқу құралында да тың пікірлер айтылған. Автор зерттеу еңбегінде өлең қасиетіне талдау жасай келе: «Қара өлеңде қазақтың дүниетанымы, жазмыш туралы стихиялы ұғымы, өмірге өзіндік көзқарасы біршама пайымдалады» [6, 89-б.], - деп оның философиялық тұрғыда жырланатындығын баса көрсетеді.

Сайып келгенде, қара өлең – төрт жолдан, дара шумақтан, кей жағдайларда әуенге, ырғаққа бағыттала жырланатын өлең түрі. Бұл жанр өзіндік ерекшеліктерге бай. Ол – халықтық, көне, философиялық, алуан түрлі мазмұндық жанр. Өте ерте уақыттарда ел арасында айтылып, ауыздан-ауызға тарап, бізге дейін жеткендіктен, авторлары да беймәлім болып келді. Дегенмен, жазба әдебиеті пайда болғаннан кейін қара өлеңдерді белгілі бір жырау, би-шешендер жырлай бастады. «Қара өлең» жанры белгісіз дәуірлерден бері қарай үзіліссіз жетіп отырған асыл мұра. Әр кездері қазақ ақындары өз туындыларын «қара өлең» деген атпен жырлап отырды.

Бүгінде қара өлеңді жинастыру, топтау жұмыстары қолға алына бастады. Оның айғағы – Оразақын Асқардың еңбектері. Ақынның жинастырған қара өлең топтамалары еліміздің бас басылымдарына («Жалын», «Жұлдыз») жиі жарияланып, 1989 жылы «Жазушы» баспасынан, ал 1997 жылы «Жалын» баспасынан толықтырылып, қайта өңделіп «Қара өлең» деген атпен жинақ болып жарыққа шықты. Бас-аяғы 4500-ге жуық қара өлеңнің әрбір шумағында үлкен философиялық ой, лирикалық сезім, тұжырымды түйін жатыр. Онда қазақтың тарихы да, тұрмыс-тіршілігі де, салт-санасы да бедерленген. Елу тақырыптан

тұратын қара өлең топтамаларында «Табиғат көріністері», «Дүние ғұмыр», «Ғашықтық-сүйіспеншілік» сынды философиялық, тұрмыстық бояуы қанық суреттеулер қамтылған. «Қара өлеңнің» қай-қайсысын алсақ та, қазақ өмірінің күнделікті тұрмыс-тіршілігі ғұмыры терең айшықталған. Қазақ мәдениетінің айқын көрінісі де «қара өлеңнен» табылады.

«Өлең неге қара?» деген сұрақтың туындауы заңды құбылыс. «Өлең» сөзінің анықтауышы болып тұрған «қара» ұғымына келер болсақ, ол сөз заттың түсін білдіріп тұрмағаны, оның аясы әлдеқайда кеңірек екенін Оразақын Асқар нақты дәлелдермен түсіндірген. Негізінен қара сөзі – әлемнің алғашқы қалпы, ежелгі, байырғы деген ұғымды білдіреді. «Демек, «қара өлең» дегеніміз – ежелгі сөз ұланту. Байырғы өлең, өлеңнің бастапқы қалпы деген сөз. Қара тау, қара халық, қара сөз, қара жол деген тіркестердегі анықтауыштар да тек түсті білдіріп қана тұрмағандығы енді түсінікті: ежелгі тау, негізгі халық, бастапқы сөз, басты жол деген ұғым беретіндігі анық» [5, 4-б.]. Ғалымның пайымдауынша қара өлең қазақ халқының ең көне, байырғы төл туындысы. Қазақ «қазақ» болғалы бұл төрттармақтың атауы да «қара өлең» деген терминмен қолданылып келеді. Қазақтың әрбір қара өлеңінде философиялық ой-пікірлер жатыр. «Философияның мифологиялық, діни, натуралистік және материалистік деп аталатын түрлерінің бәріне де қара өлеңнен лайықты мысал табуға әбден болады» [7, 3-б.].

Қара өлеңнің бойында табиғи, халықтық тыныс-тіршілік жатыр. Онда өмір туралы пәлсапалық пайымдаулардан бастап, күнделікті қым-қуыт құбылыстардың сан түрлі әрекеттері баяндалады. Қазақтың қара өлеңі өзіндік ерекшеліктерге ие. «Тәжіктің көрнекті фольклорист ғалымы Р. Амонов бұл өлеңдерге тән негізгі ерекшелік оның қысқалығында, адам сезімінің нәзік пернелерін дәл тауып, соны шағын формаға сыйғыза білуінде, әр түрлі тұспал, метафора, символ, синоним, эпитеттерінің байлығында дейді» [8, 243-б.]. Қазақ өлеңдерінің генезисі туралы ғалымдар аз пікір айтпаған, көпшілігінің сөз етері де осы нұсқалар.

Қазақ халқының өлеңдерін зерттеуші Б. Уақатов: «Қазақ өлеңдерінің арғы шығу тегін – ескі замандардан іздеу керек... Қазақ өлеңдерінің шығу тарихын анықтап, айқындау үшін оны сол халықтың көне дәуірлеріндегі күнкөріс кәсібіне, өміріне, сана-сезімі мен әр түрлі әдет-ғұрып, салтына байланысты зерттемей болмайды» [8, 43-б.] деген. Демек, біз сөз етіп отырған өлеңдердің шығу тарихын анықтау кезінде осы орынды пікірді назардан тыс қалдырмауымыз керек. «Қара өлең – барлық мәдениетіміздің атасы. Сонау заманғы жазба ескерткіштерімізден де қара өлең құрылымы елес береді, сол сияқты ол одан бергі өнеріміздің қуатты серпініндей жыршы-жыраулардың шығармаларына да, бергі заманымыздың рухани жүйесіне де негіз болды» [6, 87-б.], - деген М. Тілеужанов та осы пікірді нақтылайды. Қара өлең ұзақ ғасырлардан бері жырланып, жетіліп, дамып келе жатқан жанр. Ол – көне замандардан бергі халық өмірін, тіршілігін, тұрмысы мен мәдениетін, ақыл-парасаты мен салт-дәстүрін танып білуге қажетті аса бағалы мұра. «Қара өлең өзінің қысқалығына қарамастан, адамның ішкі жан сезімін, сүйіскен жастардың жүрек тебіренісін, арман-аңсарын, мұң-сағынышын суреттеуі жағынан халық творчествосының тамаша табысы болып табылады» [8, 244-б.]. Сайып келгенде, қара өлең – халықтың өмірі, тыныс-тіршілігі. Ата-бабамыздың тарихынан сыр шертер шежіресі. Қара өлеңнің тарихы тереңде, тіпті өте ежелгі дәуірлерде екені анық.

Қара өлеңнің қозғамайтын, жырламайтын тақырыбы кемде-кем. Табиғат туралы да толғамды қара өлеңдер көптеп саналады. Әсіресе, адам мен табиғат арасындағы ажырамас байланыс, дәстүрлі қатынас қара өлеңде нақышты баяндалады. «Қара өлең дәстүрінде қалыптасқан таным-түсінік бойынша Табиғат пен Адам, Табиғат пен Тәңірі, Табиғат пен Өмір, Табиғат пен Қоғам аражігін ажырата сөз болып отырғанымен, олар ұдайы бір-бірімен үндестік-үйлесім үстінде. Мұның өзі табиғатты танып-түсіну ғана емес, табиғатқа субъективті және эмоциялы объект ретінде қарауға тәрбиелейді» [9, 97-б.]. Мәселен:

Қарасаң Көктөбе жер ортасындай,
Жер дене болса, жүрек қолқасындай.
Тауы – алтын, тасы – күміс, ағашы – жез,

Суы бал еркек қойдың сорпасындай [5, 167-б.], - деп келетін жолдарда Көктөбені жер жәннатындай сипаттаған. Бір шумақпен аталмыш жердің тауын, тасын, ағашын, суын сипаттап, жұп-жұмыр етіп суреттеген. Сондай-ақ:

Түйін тастап көк өрік көгеріпті,
Көк өрікке көп бала бөгеліпті.
Ойнап-күліп жастықты өткізейік,

Ойнамаған, күлмеген не көріпті [5, 284-б.], - деген бір ғана шумақтан көкөзек көктем мезгілінің келгенін, онда бала қуанышын, жастықтың қашан да ойын-күлкіге кенелетін шақ екенін аңғару қиын емес. Қара өлеңнің ерекшелігінің өзі де сол бір ғана шумақпен үлкен ой түйетіндігінде.

Дана қазақ өмірдің әрбір қалтарысын өлеңге қосып, философиялық ой тұжырымдап отырған. Адам ғұмыры туралы, өмірдің мәні жайында терең толғаулар толғаған. Халық қара өлеңнің басым бөлігінде өмірдің қысқалылығы туралы жырлап, ол қаншалықты келте болса, соншалықты мәнді екендігін баса айтады. Қазақтың қара өлеңінің бір түрі 11 буынды төрттағандық шумақта көрініс тапқанын байқаймыз:

Дүние ойлап тұрсам шолақ екен,
Күш-қайрат жастық шақта мол-ақ екен.
Құлпырған қызғалдақтай қайран өмір,

Қар жаумай, қатқақ ұрмай солады екен [5, 284-б.], немесе төмендегі шумақта қазақтың өмірлік философиясы мен Аллаға деген сенімі бір-бірімен ұштаса жырланады:

Дүние бір қисық жол бұрандаған,
Бақ тайса, басқа дәулет құралмаған.
Аспаннан алпыс түрлі жауса пәле,

Сонда да күдер үзбе бір Алладан [5, 285-б.]. Демек, қазақ поэзиясының төрттаған сияқты қысқа да нұсқа түрін де өзінің өмірге деген дүниетанымын көркем түрде бейнелей білген. Қаншалықты тауқымет тартсаң да Жаратқаннан күдер үзбеуіңді нақтылай түседі. Бұл жерде қазақтың өмірге деген қарапайым философиялық және дүниетанымдық тұғыры байқалады.

Қара өлеңнің астары – тұнып тұрған философия. Сондай-ақ, қазақтың өмірінің күнделікті көрінісін де көре аламыз. Оған дәлел қазақтың алпыс жастан асқан шалы мен он жеті жасар бойжеткеннің қара өлеңмен қағысуы.

«Шал:

Өзінді іздеп келдім мен алыстан,
Қырандай ұясына қонаға ұшқан.
Жасатам күміс ожау, алтын кесе,
Жар болсаң жақсылыққа қол алысқан.

Қыз:

Не керек күміс ожау, алтын кесе,
Тілегін жас жүректің өтемесе.
Айтшы ата, он жетіде қайтер едің,
Кемпірге алпыстағы некелесе.

Дәл қашан, кімдер айтқаны белгісіз. Тек ел есінде бұлай етуге болмайтындығын дәлелдеген шындық ретінде ауыздан-ауызға ауысып, сақталып, тарихи куә болып, бізге жеткен қара өлең ғана қалыпты» (О. Асқар) [7, 3-б.].

Жоғарыда біз қазақтың шал ақыны мен он жеті жасар қыздың қара өлеңмен қағысуын мысалға алдық. Мұндағы өлеңмен қағысу дегеніміздің өзі «айтыс» сөзінің баламасы болып

тұр. Қара өлең мен айтыс жанры туралы «Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясындағы» мына пікір аталмыш жанрлар арасындағы байланыстың барын тағы да нақтылай түскен: «Қара өлең шумақтары көбінесе ауыл деңгейіндегі тойларда құда-жегжат, ағайын-туыс арасында көңіл жарастырар жаттанды айтыс түрінде жиі кездеседі. Айтушы жақ қара өлеңді өзіне қолайлы халық әндерінің әуеніне салып, кейбір сөздерін өзгертіп, өз өлеңі тәріздендіріп айта береді» [10, 209-б.]. Мәселен:

Ойнап-күл дүниенің жарығында,
Көңілдің жан қартаяр жарымында.
Туған ай толғаннан соң о да қайтар,

Тұрмақ жоқ ешбір нәрсе қалыбында [10], - деген өлең жолдары да тағы бір айғақ болатынын айта аламыз. Бұл шумақтан да өмірлік идеяны анық аңғаруға болады. Дүниеде ешбір нәрсенің мәңгілік еместігін, барлығы да қас-қағым сәтте өте шығатынын толғайды.

Барлық қазақи өлең атаулының негізіне айналған қара өлеңнің тарихы тереңнен екені мәлім. Қазақ әдебиетіндегі айтыс та, қайым өлең де, қара өлең де халықтық жәдігер екені ақиқат. «Бірақ айтыс поэзиясы салт жырларынан туған лирикалық форма болғандықтан, ол жыр емес, 11 буындық қара өлең өлшеуімен айтылған. Айтыс эпостан гөрі күнделікті өмір құбылыстарына жақындау болды» [5, 276-б.], - деген ғалым Ә. Қоңыратбаевтың пікірі сөзімізді тағы толықтыра түседі.

Демек, айтыстың өзі қара өлеңмен айтылады, ақындардың екеуара жұптасып айтысуы арқылы қара өлеңнің тиегін ағытады. Айтысқа түсушілер қара өлеңмен сынасады. «Қара өлең арқылы өткен-кеткен тарих-шежіре қозғалады. Заман, өмір, тұрмыс талқыланады. Болашақ болжанады. Тіпті тіршілік, күн көріске байланысты ақыл-кеңес те айтылып, жақсы, жаман екшеленеді... Қара өлең арқылы қыз бен жігіт танысып, сынасады, сырласады, өздеріне болашақ жар да табады...» [4, 6-б.]. Қара өлең әдебиетіміздің көркем жанры ғана емес, тұнып тұрған тарихи дерек көзі. Ұлтымыздың болмысын, табиғатын ашып беретін әдеби, тарихи мұра. «Кез-келген тарихи шығарма ұлттың жүріп өткен жолын көркем бедерлеп қана қоймайды, сонымен қатар сол ұлттың салт-дәстүрін, рухани болмысын, тілін, мәдениетін, сөз қолдану ерекшелігін, соғыс өнерін, бір-бірімен қарым-қатынасын, ойын түрлерін, табиғатын, т.б. суреттеп отырады» [11, 138-б.]. Міне, қара өлең де халқымыздың күнделікті тыныс-тіршілігімен қатар рухани өмірін, тарихи тағылымын жан-жақты бейнелеген көркем жанр. Өмірден көрген, түйгенін жырға қосып, ақыл-кеңес айтып отырған:

Ат жақсы арғымақтан шабыс болса,
Жат жақсы жақыныңнан, таныс болса.
Достарың, дұшпан түгіл, табалайды,
Аяғың бір нәрседен шалыс болса [12, 8-б.].

немесе

Біздің көш анау біреу шаң көрінген,
Боздаған ботасына ақбоз інген.
Тірлікте қайыр-зекет бермегеннің,
Өлгенде мал мен мүлкі жау көрінген [12, 8-б.].

Уақыттың жүйріктігін, қас-қағым сәтте өте шығатынын, сырғыған уақыттың сынаптай екенін жырлайды. «Оралыңда ойна да күл» деп кейінгіге өсиет айтады. Өмірдің шолақтығын, дүниенің бостығын айтып, зар да илейді:

Дүние-ай, ойлап тұрсаң, шекер дүние,
Байға қызық, жарлыға бекер дүние.
Барында оралыңның ойна да күл,
Опасыз бір күн тастап кеткен дүние [12, 9-б.],

Әрбір жанның еншісінде өлшеулі уақыты бар екенін, ақиқатында мына өмір терең теңіз секілді, керек болса батырып та әкететінін алға тартады. Жоғарыда сөз еткеніміздей, қара өлеңнің қай-қайсысы да философиялық мазмұнда жырланған.

Дүние, келерінде бұлақтайсың,
Сырғыған кетерінде сынаптайсың.

Жанына жақсылардың аялдамай,

Па, шіркін, қайда барып тұрақтайсың? [12, 9-б.], -деген жолдар сөзімізге дәлел болып тұр.

«Ән-әуенге қосып айтуға ыңғайлы, орындалу барысында ырғаққа байланысты өлең тармақтарының бунақтары ауысып отырады. Оның басты ерекшелігі – ең алдымен, құрылысы он бір буынды, төрт тармақты болып келеді» [12, 7-б.]. Әрбір шумақты тек шығарып қана қоймай нотаға салып, әнмен әрлеген. Басқосуларда, той-жиындарда жастар жағы болып ән салып, көңіл де көтерген. Әнмен әуелеткен қара өлең әуен арқылы да бүгінгі күнге дейін жеткен.

Қорытынды

Қорытындылап айтқанда, қара өлең он бір, он екі буынды, төрт жолдан құрылған бір шумақтық өлең. Ол философиялық, тұрмыстық тақырып аясында жырланады, халық арасында тез қабылданып, кең таралған өлеңдерге айтылады деген тұжырымға тоқталғымыз келеді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қара өлеңді шығарушы да, таратушы да халықтың өзі. Төрт жолдан, бір шумақтан тұрса да үлкен мағынаға ие, орасан философиялық, әлеуметтік мәселелерді қамтиды. Қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін, музыкасы мен мәдениетін, күнделікті тыныс-тіршілігін, сол тіршіліктегі адами құндылықтарды, махаббат пен парасатты сөз етеді. Қара өлеңнің өміршеңдігі – күні бүгінге дейін жырланып келеді.

Енді зерттеу барысында қара өлеңнің өзіне тән жанрлық ерекшеліктерін анықтай түсу үшін бірқатар белгілерді саралап, жүйелеп көрдік:

- қара өлең философиялық, лирикалық (махаббат, табиғат) сарында жырланады;
- жанр 11 және 7-8 буынды, қара өлең ұйқасының негізінде жырланады;
- бір шумақпен үлкен мән-мағынаға ие бола алады;
- көлемі жағынан көптеген лирикалық өлеңдерден шағын (яки, төрттармақты);
- әдеби көркемдегіш құралдарды қолдану арқылы ерекшеліктері арта түседі;
- жанр неғұрлым шағын болғанымен сюжеттілігімен, тартымдылығымен өз оқырманын қызықтыра түседі;

Сондай-ақ, әнге бейімделгіш бұл өлең түрі есте сақтауға, кейін басқа да жиындарда айтуға ыңғайлы. Ауыздан-ауызға таралу арқылы бүгінгі күнге дейін сипатын жоймаған күйі жетіп отыр.

Міне, осындай ерекшеліктерге ие қара өлеңнің табиғатын зерттей келе басқа жанрлардан ертерек пайда болғандығына көз жеткіземіз. Қара өлең – көне жанр, өміршең, бабадан балаға мирас болып келе жатқан көпқырлы өлең.

Жоғарыда келтірілген кез келген ғалымның сөзін назарға алсақ та, қара өлеңнің ерекшелігін, көркемдігін, жан-жақтылығын ашып көрсеткен. Зерттеу барысында өлеңнің тарихы, генезисі, табиғаты, түрлері жан-жақты қарастырылды. Ғалымдардың қара өлең пікірлері келтіріліп, өлеңнен мысалдар да берілді.

Сайып келгенде, қара өлең – бұқаралық, яки халықтық өлең. Сондықтан тіршілік табиғатымен әрі ішкі жан дүниесімен үйлесіп тұрған әр түрлі формадағы өлеңдерді қазақ халқы шығармашылық өмірінің бір бөлігіне айналдырған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.

2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. 7-том. – Алматы: Қазақстан энциклопедиясы, 2005. – 728 б.
3. Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения. – Алматы: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1963. – 215 с.
4. Әдебиеттану: Терминдер сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шанбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
5. Қара өлең / Құраст. О. Асқар. – Алматы: Жалын, 1997. – 640 б.
6. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
7. Оразақын А. Қара өлең философиясы // Егемен Қазақстан. – 1997. – 24 желтоқсан.
8. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. – 288 б.
9. Сейдімбеков А. Табиғат пен таным // Жалын. – 1988. – №14. – 112 б.
10. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. 1-том. Жыр тағылымы / Құраст.: С. Қалиев, К. Аюбаев. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 408 б.
11. Мұқашев Т., Мұқашева А. Әдебиеттегі ұлттық дүниетаным мен идеология көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2 (112). – Б. 133–143.
12. Дала фольклорының антологиясы: Он томдық. Т. 9. Халық өлеңдері / Томды құраст., баспаға дайынд. Т. Әлбеков, Т. Әкімова, Е. Еркін, О. Жолдыбай. – Алматы: Brand Book, 2020. – 452 б.

REFERENCES

1. Ahmetov Z. Poezia shyny – danalyq [The pinnacle of poetry is wisdom]. – Astana: Foliant, 2002. – 408 b. [in Kazakh]
2. Qazaqstan. Ulttyq enciklopedia [Kazakhstan. National Encyclopedia] / Bas red. B. Aiagan. 7-tom. – Almaty: Qazaqstan enciklopediasy, 2005. – 728 b. [in Kazakh]
3. Hamraev M.K. Osnovy tiurkskogo stihoslojenia [The basics of Turkic versification]. – Almaty: Izd-vo Akademii nauk Kazahskoi SSR, 1963. – 215 s. [in Russian]
4. Adebiettanu: Terminder sozdigi [Literary studies: Dictionary of terms] / Qurast. Z. Ahmetov, T. Shanbaev. – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b. [in Kazakh]
5. Qara olen [Kara Olen] / Qurast. O. Asqar. – Almaty: Jalyn, 1997. – 640 b. [in Kazakh]
6. Tileujanov M. El adebieti [Country literature]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 176 b. [in Kazakh]
7. Orazaqyn A. Qara olen filosofiasy [Philosophy of Kara Olen] // Egemen Qazaqstan. – 1997. – 24 jeltoqsan. [in Kazakh]
8. Uahatov B. Qazaqtyn halyq olenderi [Kazakh folk poems]. – Almaty: Gylym, 1974. – 288 b. [in Kazakh]
9. Seidimbekov A. Tabigat pen tanym [Nature and cognition] // Jalyn. – 1988. – №14. – 112 b. [in Kazakh]
10. Qazaqtyn talimdik oilar antologiasy. 1-tom. Jyr tagylymy [Anthology of Kazakh educational thought. Volume 1. Poem lessons] / Qurast.: S. Qaliev, K. Aiubaev. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2005. – 408 b. [in Kazakh]
11. Muqashev T., Muqasheva A. Adebiettegi ulttyq dunietanym men ideologia korinisi [Reflection of the National worldview and ideology in literature] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2019. – №2 (112). – B. 133–143. [in Kazakh]
12. Dala folklorynyn antologiasy: On tomdyq. T. 9. Halyq olenderi [Anthology of Steppe folklore: in ten volumes. Vol. 9. Folk poems] / Tomdy qurast., baspaga daiynd. T. Albekov, T. Akimova, E. Erkin, O. Joldybai. – Almaty: Brand Book, 2020. – 452 b. [in Kazakh]